

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijnaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

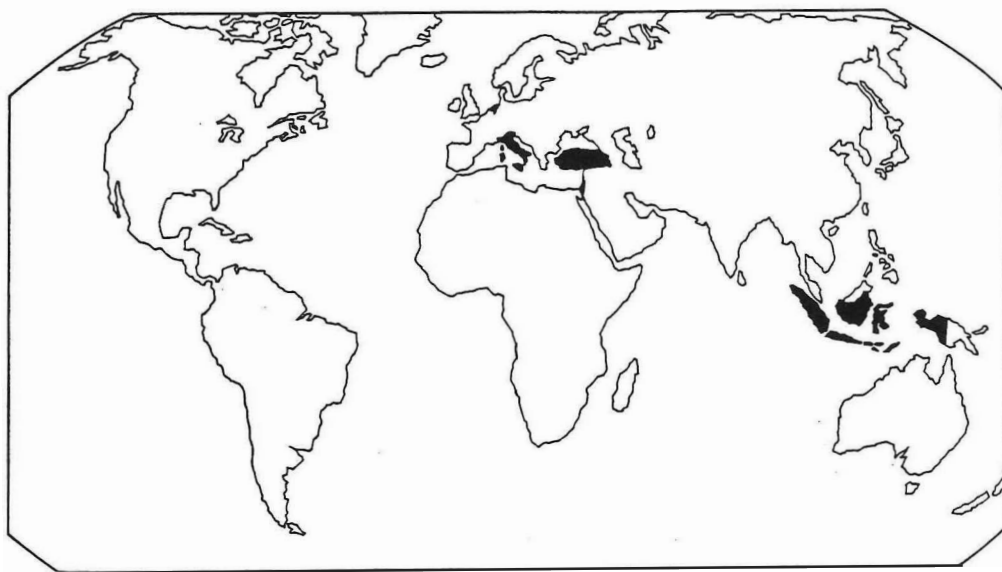
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

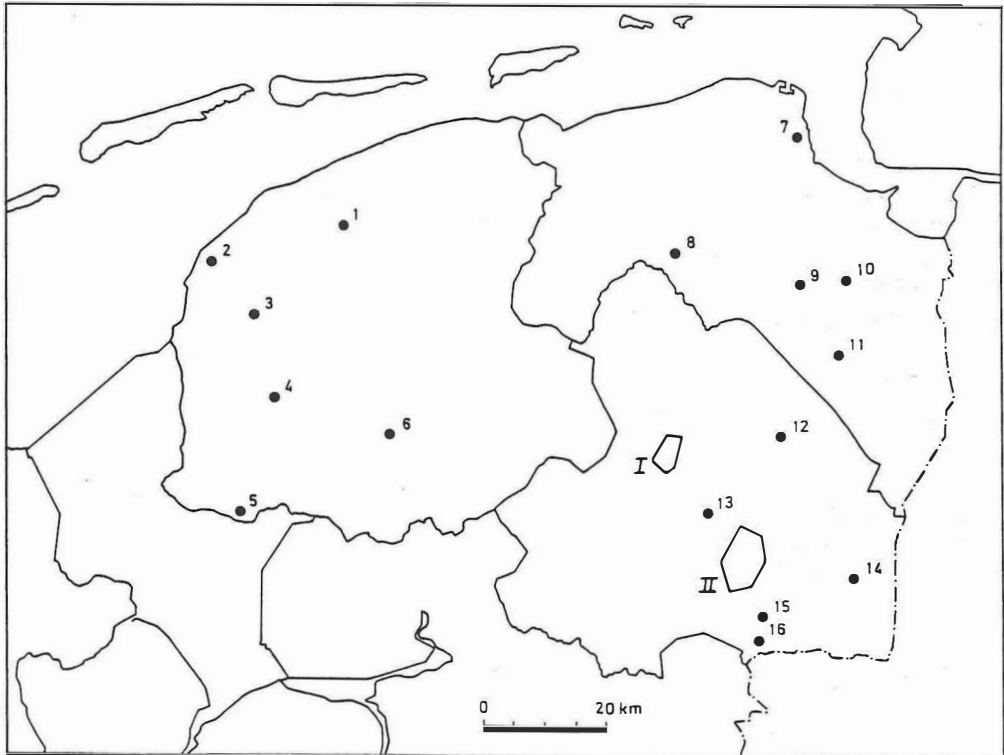
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjoavis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

DE BEDREIGING VAN WILDE STAMVORMEN DOOR VAN HEN AFGELEIDE HUISDIEREN

Sytze Bottema

In 1980 wees ik op het kwantitatieve verschil in het voorkomen van wilde eenden (*Anas platyrhynchos* L.) in gebieden die optimaal zijn voor deze soort ten opzichte van gebieden die marginaal zijn (Bottema, 1980). In de waterrijke, optimale, gebieden komen een groot aantal domesticaatvormen in de vrije wildbaan voor, terwijl in de marginale, droge, veelal diluviale (pleistocene) gebieden geen mengvormen maar wel een gering aantal wildtypische dieren aanwezig is. Het houden van eenden als huisdieren in de daar voor geschikte gebieden bleek op den duur funest voor de wilde populatie die door een verdringskruising weggefokt werd.

Een vergelijkbare situatie werd door Hans-Peter Uerpmann (Tübingen) besproken op de INQUA intercongress meeting te Groningen in maart 1989. Uerpmann schreef het verdwijnen van de wilde ezel (*Equus asinus* ssp. *africanus*) toe aan het inkruisen van losgelaten tamme ezels. De veronachtzaming van de huisdieren was het gevolg van een toename van de motorisatie van de betreffende gebieden. Dit had zwerven van de tamme ezels tot gevolg, zodat zij de wilde voorouders konden ontmoeten. Een dergelijke kruising levert wel ezels op, maar geen originele wilde ezels (Bottema et al., 1989).

Het veldonderzoek

Gedurende ongeveer twintig jaar zijn drie ganzenpopulaties in het benedenstroomse gebied van de Drentse A/Hoornse Diep gevolgd. Het ontstaan van de populaties werd zoveel mogelijk geanalyseerd en verdere ontwikkeling regelmatig nagegaan. Bekeken werd of hun samenstelling van invloed

was op tamme populaties verder in de omgeving of op de originele wilde vorm, zo die al mocht voorkomen. In fig. 1 is aangegeven waar de respectievelijke populaties zich bevonden.

Bij groep A had zich in het begin der zeventiger jaren een waarschijnlijk in gevangenschap gefokte grauwe gans (*Anser anser* f. *rubirostris*) gevoegd. Het dier, een vrouwtje, kon vliegen en dat was van groot belang omdat slaap/zwemgebied en fourageergebied van elkaar gescheiden werden door de provinciale weg.

Populatie A is historisch goed te volgen, omdat in november 1985 negen ganzen van het onzuiver Embdener type zich bij de enkele aanwezige dieren voegden. Ze waren losgelaten door een inwoner van De Punt, die het einde der wereld precies had voorspeld en geen redenen zag om zijn dieren nog verder te verzorgen.

Gedurende de waarnemingsperiode vielen een aantal zaken op. De ganzen vertoonden een zeer grote plaatstrouw aan het gebied. Dit gold ook voor onderdelen als broedgebied, ruigebied, was- en poetsgebied en het belangrijke voedselgebied op een afstand van ongeveer honderd meter. De instandhouding van de groep door enkele exemplaren die zich bij de aanwezige voegden, was vaak belangrijker dan de eigen productie. De eigen productie verschilt per jaar en hangt bij ganzen zeer waarschijnlijk sterk af van hun individuele eigenschappen.

Succes werd, evenals bij de andere twee groepen, sterk bepaald door een aantal wetmatigheden die waarschijnlijk ook bij wilde populaties een rol spelen. De kans op kuikens bestaat vrijwel uitsluitend indien zich monogame paren vormen. De ervaring en de vindingrijkheid van de ouders speelt

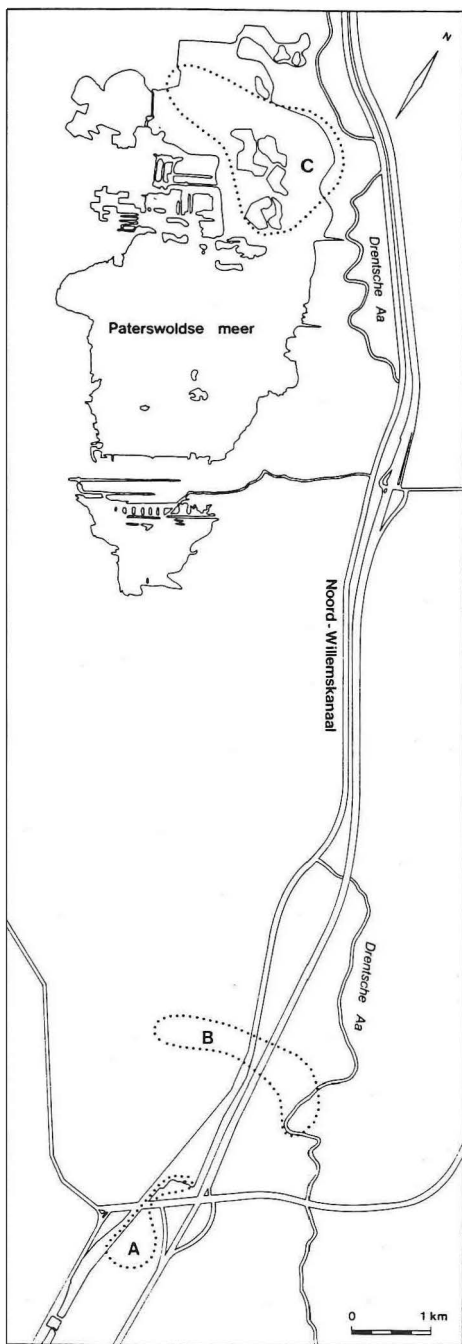

Fig. 1. Kaart van de benedenloop van de Drentse A c.q. Hoornse Diep met drie populaties van verwilderde tamme ganzen (A, B & C) (tek. Miriam Weijns, BAI).

een rol in het grootbrengen van de jongen. Twee factoren selecteren sterk: de autoweg waar jonge, niet vliegvlugge dieren moeilijk ervaring mee kunnen opbouwen en de metalen beschoeiing van het Noordwillemskanaal die slechts op een bepaald traject ontbreekt. De kuikens moeten deze plaatsen leren vinden via hun ouders om niet te verdrinken. Toen Provinciale Waterstaat een gazen hek plaatste om verkeer-slachtoffers te voorkomen, werd de groep gedwongen naar de fourageerplaats te vliegen. Ouderdieren met jongen zagen zich genoodzaakt in het land aan het zwembied te grazen. Ook die dieren die de voor domesticaten kenmerkende buikwam (vetplooï tussen de poten) enkelvoudig dan wel dubbel hadden, vlogen vrij moeiteloos.

Bij het waarnemen bleek, dat de grauwe vogels veelal met de grauwe optrokken en de witte meest met de witte. Dit is wellicht verklaarbaar door de sterke familieband die zich over jaren kan uitstrekken, speciaal buiten het voortplantingsseizoen. De grauwe kregen meestal grauwe jongen en de witte meestal witte. Bij de paarvorming leek weinig voorkeur te zijn wat kleur betreft. Het was bij deze groep niet duidelijk wanneer geslachtsrijpheid optrad of wanneer de dieren effectief nestelden. Op een aantal van 10-15 dieren kwamen echter niet meer dan drie serieuze broedpogingen per jaar voor, die 4-6 kuikens opleverden. Van zulke kuikens kwam soms niets groot en in 1991 bijvoorbeeld van 4 maar een. Daar staat tegenover dat één paar eenmaal zes kuikens groot kreeg.

Groep B was veel 'wildtypischer'. Ook zij was opvallend plaatstrouw, maar wisselde over grotere afstanden van rustplaats naar graasgebied (fig. 1). Deze groep was in 1970 al volledig de vliegkunst machtig en ging reeds op 70-80 meter de lucht in (buiten schot). In 1970 waren er vijf exemplaren en in 1991 waren er ongeveer 10. Ze waren soms moeilijk te observeren, omdat ze in het voorjaar, na veel 'display' en 'charges' als bij wilde ganzen, in paren of solitairen uiteenvielen. De nesten werden in de betrekkelijk ontoegankelijke riet-

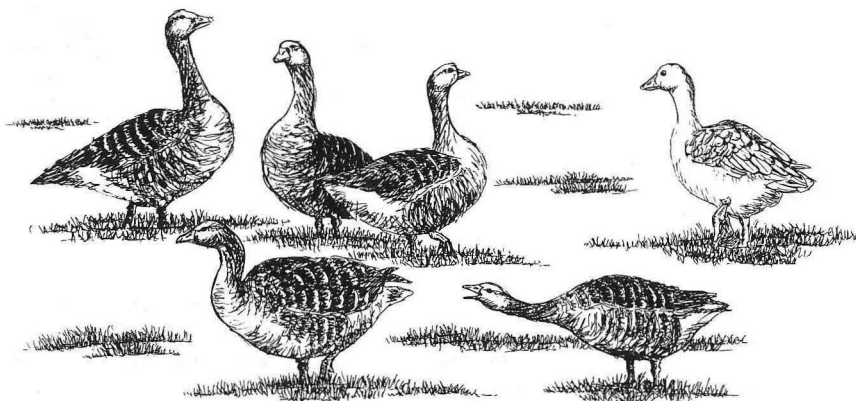

Fig. 2. Populatie B bestaande uit op wilde grauwe ganzen lijkende vogels, waarbij één wit exemplaar (tek. Fionna Bottema, Yde).

moerassen van het waterwinbedrijf Groningen gemaakt. Een verschil met wilde grauwe ganzen is, dat zij meestal op het nest bleven broeden als men ze benaderde. Eieren van deze ganzen werden bij P. Wieland door kolganzen uitgebroed en de dieren die ik van hem kreeg waren het eerste jaar niet geslachtsrijp, een eigenschap die op 'dedomesticatie' wijst. In deze populatie trad op een bepaald moment een wit exemplaar op in een toom grauwe kuikens (fig. 2). Dit dier ziet er, behalve de kleur van het verenkleed, uit als een grauwe gans. Op afstand zien deze ganzen er uit als wilde. Er zijn tenminste twee punten waarom ze niet als wild kunnen worden beschouwd. Ze trekken niet, ook niet bij zeer strenge vorst en exemplaren uit deze groep, die onder gecontroleerde omstandigheden opgefokt werden, waren te zwaar voor originele grauwe ganzen. Een gent vertoonde een vlek op zijn wang zoals ook bij exemplaren van dubieuze afkomst in het reservaat 'het Zwin' van graaf Leon Lippens in België werd geconstateerd.

Daarnaast sloten brandganzen, ook al losgelaten producten uit noordelijke kweek, zich bij groep B aan. Deze brandganzen zijn goede vliegers en trekken met de vliegende grauwe ganzen heen en weer.

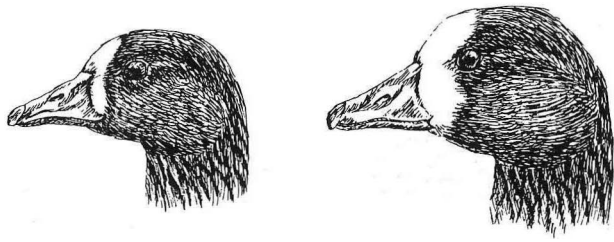
Groep C bevond zich onder de rook van de

stad Groningen in de Hoornseplas (fig. 1), waar zij een aantal eilanden frequeenteerde en op de oevers fourageerde als het rustig was. Deze groep werd het meest gestoord door mensen en vooral honden. Bovendien werd deze groep ook zeer vaak gevoerd.

Hoewel het aanvankelijk een veel kleinere groep witte ganzen van grof postuur met hier en daar een grauwe veer betrof die het Hoornse Diep bewoonde, breidde de groep zich tot ongeveer 35 exemplaren uit. Deze uitbreiding kwam vooral op het conto van volwassen vogels die ergens losgebroken waren en zich bij deze groep aansloten. Zij traden niet altijd als een groep naar buiten, maar opereerden dan weer in delen, dan weer als een geheel. Voordat deze groep ganzen naar het nieuw gegraven Hoornsemeer trok, broedde zij aan de stille kant van het Hoornse Diep op eilanden, waar de nesten soms meer dan twintig eieren bevatten. Deze eieren werden door personeel van Rijkswaterstaat opgezocht en vernietigd, maar ze zouden waarschijnlijk toch geen kans op voortplantingssucces hebben gehad, omdat er te veel eieren per nest waren.

Groep C bevatte, in tegenstelling tot de groepen A en B, ook andere soorten van het geslacht *Anser* en zelfs *Branta*, die alle geïncorporeerd waren in het voortplan-

Fig. 3. Kolgans (L.) met hybride jong (R.) aan het Hoornse Diep (C.) (tek. Fionna Bottema, Yde).

tingsproces. Bij de groepen A en B sloten zich wel kolganzen (*Anser albifrons* L.) aan. Het betrof dan jachtslachtoffers met kapotte vleugels, dan wel jachtlokkers die sinds het verbod op de jacht met levende lokkers losgelaten waren. Een aantal kolganzen bleef hangen, terwijl zij uit de groepen A en B langzamerhand weer verdwenen. Een van de aanwezige kolganzen, een geleewiekt exemplaar, had een kruisingsproduct bij zich waarvan de herkomst onduidelijk was (fig. 3).

Bij groep C was dit gecompliceerder, omdat hier alles door elkaar gefokt was. Het contingent *Anser anser* f. *domestica* bestond uit forse, weinig rastypische landganzen en een aantal Chinees/Afrikaanse knobbelganzen (*Anser cygnoides* forma *domestica*) in wit en buff-gauw. De laatste zijn domesticaten van een geheel andere soort, afkomstig uit Oost-Azië. In de groep

waren talloze kruisingen van Europese tamme ganzen en Aziatische knobbelganzen aanwezig. Het waren deze kruisingen tussen grauwe gans en zwaangans (*Anser cygnoides*), die Charles Darwin voor problemen stelden bij zijn definitie van het soortsbegrip in *The origin of species*. Het was voor hem moeilijk te accepteren, dat twee taxonomisch onderscheiden soorten fertiele bastaarden opleverden.

In 1988 sloot zich bij deze groep een Canadagans (*Branta canadensis* ssp. *canadensis* L.) aan, die in 1991 met een gekruiste *Anser anser* f. *domestica* x *Anser cygnoides* f. *domestica* een voorspoedig nest van zeven jongen grootbracht. Deze jongen vertoonden een groot scala van kenmerken, verdeeld over het voortgebrachte team (fig. 4). Het broedsucces kan verklaard worden door de aanwezigheid van de raszuivere Canadagent die een monogaam huwelijk, een

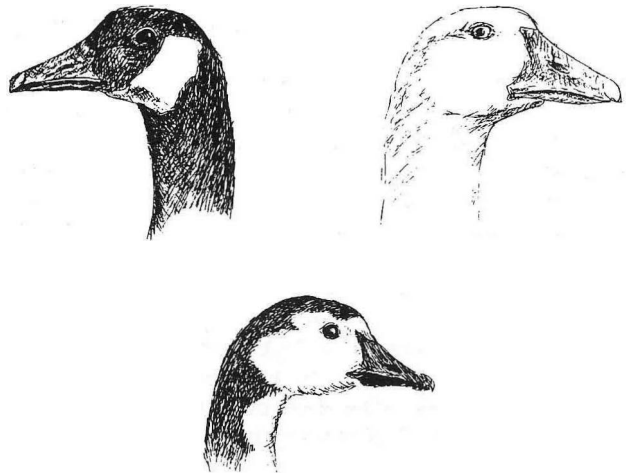

Fig. 4. Portretstudie van familie van *Branta canadensis* f. *canadensis* L. x hybride van *Anser anser* f. *domestica* (R.) en *Anser cygnoides* f. *domestica*. Daaronder één van zeven jongen (tek. Fionna Bottema, Yde).

beperkt legsel en een rustige broedperiode bekroonde met een zeer goede begeleiding van de jongen (zie ook Berg, 1930). Een en ander leidde wel tot de genetische chaos die in deze groep heerst en die een potentiële bedreiging vormt voor instandhouding van bestaande soorten.

Een dergelijke chaos zien we ook in die centra die aanvankelijk met de beste bedoelingen zijn opgezet. Een bekend bezwaar tegen een beschermings- en stimulerings centrum als 'het Zwin' in België was het destijds uitzetten van de Aziatische vorm van de grauwe gans (*Anser anser f. rubirostris*), waarvan onze tamme ganzen afstammen (Kear, 1990). Het meest opvallende verschil met de nominaatvorm zoals wij die bij ons zien, is de roze snavel. Mijn inziens is echter het kruisen van grauwe ganzen met kolganzen en tamme ganzen veel erger, vooral omdat het in 'het Zwin' om vrijvliegende vogels gaat, die het blendende getijdengebied intrekken om te fourageren. Zowel in het park zelf als in het er buiten gelegen natuurgebied is ongewenste verbastering ontstaan.

Een vergelijkbaar probleem doet zich voor in dierentuinen, waar de verwante soorten in één ruimte worden gehouden. Allerlei vruchtbare kruisingen ontstaan die een bedreiging gaan vormen voor de originele voorouders. De dierentuin van Peking is een voorbeeld van het wegfokken van een in gevangenschap aanwezige populatie van de Aziatische grauwe gans (*Anser anser f. rubirostris*) en de zwaangans (*Anser cygnoides*). Terwijl wij ons in Nederland al zorgen maken over het verdwijnen van oecovarianten van organismen, worden zo soorten bedreigd.

Conclusie

Een gevolgtrekking uit de waarnemingen is, dat domesticaten een wezenlijke bedreiging vormen voor de typische kenmerken van hun voorouders. Dat deze populaties zich desondanks weinig mengen buiten de gebieden van voorkomen, kan enerzijds aan de sterke plaatstrouw van eenden ge-

weten worden en anderzijds aan weinig trek naar marginale gebieden. Nieuwe, optimale gebieden, zoals bijvoorbeeld het Lauwersmeer, werden wel snel opgevuld.

Men kan ook argumenteren, dat domesticatie immobiliteit van de groep met zich meebrengt. Daar waar het houden van tamme dieren loonde, bleken de wilde vormen mogelijk om diverse redenen verdwenen (grauwe ganzen) of sterk verbasterd (wilde eenden).

Summary

The article discusses the genetic composition and the origin of flocks of feral geese in the Drentse A/Hoornse Diep valley. The population both includes groups of birds which strongly resemble Greylag and heterogeneous troops of domesticates of many origins. Such troops include the fertile descendants of hybrids from domesticated geese, Chinese/African geese, Canada geese and Whitefronts.

These birds are a potential threat to wild populations of Greylag. However, crossing is limited by the very small radius of action of the members of the feral flocks.

Literatuur

- Berg, B., 1930. *De liefdesgeschiedenis van een wilde gans*. Den Haag.
- Bottema, S., 1980. Eenden. In: A.T. Clason (red.), *Zeldzame Huisdierrassen*. Zutphen, pp. 191-204.
- Bottema, S., Woldring, H. & W. van Zeist, 1989. Op zoek naar de wilde stamvormen van domesticaten. *Paleo-aktueel* 1, 31-33.
- Kear, J., 1990. *Man and wildfowl*. London.